

معرفی مجموعه اسناد اهدایی خاندان معتمدی موسوی در مرکز اسناد آستان قدس رضوی

شکوه السادات سمیعی^۱

چکیده

حاجی رجبعلی و فرزندش آقا میرزا عبدالحسین دو تن از صرافان معتمد شهر مشهد در دوره‌های قاجار و پهلوی بوده‌اند که به واسطه اعتبار و نفوذ اجتماعی، و وسعت ارتباطات مالی، مورد وثوق بسیاری از تجار، دولتمردان، و مسئولان و کارکنان آستان قدس رضوی بوده، و با آن‌ها همکاری‌های مستمر و طولانی داشته‌اند. بعدها میرزا عبدالحسین که بعدها نام فامیل عرفانی را برای خود انتخاب کرد با فرمان مظفرالدین شاه و احمدشاه قاجار به خدمت در کشیک سوم و چهارم حرم امام رضا نیز منصوب شده است. در آذر ماه سال ۱۴۰۲ مجموعه‌ای از اسناد مالی این دو صراف معروف که حاوی اطلاعات بسیار مهمی از اوضاع اقتصادی دو دوره تاریخی، و معرفی شخصیت‌های صاحب‌منصب شهر مشهد است، توسط یکی از نوادگان آن‌ها به مرکز اسناد آستان قدس رضوی اهدا شد. به طور حتم معرفی این مجموعه مهم، یافته‌های ارزشمندی جهت شناخت مشهد قدیم و تعاملات مالی و تجاری این شهر، به خواننده ارائه خواهد داد
کلیدواژه: صرافان. ارز. خاندان معتمدی موسوی. اسناد. مشهد، آستان قدس رضوی.

۱. کارشناس فهرست‌نویسی و طبقه‌بندی اسناد.

برای درک اهمیت مجموعه اسناد اهدایی خانواده معتمدی موسوی لازم است با میزان و حدود فعالیت صرافان در دوره قاجاریه، و نقش و تأثیر آن‌ها در بازار و مبادلات مالی و تجاری آن دوران آشنا شویم. تا پیش از آغاز فعالیت بانک شاهنشاهی در ایران، یکی از مشاغل مهم بازار، صرافی بود که تمامی نقل و انتقالات پولی و اعتباری تجاری داخلی و خارجی را انجام می‌دادند و نبض اقتصادی کشور را در اختیار داشتند. به گونه‌ای که یکی از بزرگترین دغدغه‌های موسسان بانک شاهنشاهی در ایران، از آغاز فعالیت خود، چگونگی برخورد با مشکلات عدیده‌ای بود که این رقبای سنتی در مسیر رشد آن‌ها ایجاد می‌کردند. هنگامی که بنیانگذاران بانک شاهنشاهی امتیاز این بانک را از ناصرالدین شاه اخذ کردند، پیش‌بینی نمی‌کردند که مجبور شوند طی سال‌های بعد با چنان حجمی از رقابت اقتصادی مواجه شوند.

بر اساس نظر دکتر منصوره اتحادیه، تا قبل از مقبولیت بانک‌ها در ایران و جلب اعتماد مردم به فعالیت‌های آن‌ها، صرافان تمامی مبادلات تجاری و مالی بازار را مدیریت می‌کردند. به درباریان، شاه و صدراعظم و ام‌های درازمدت می‌دادند، و وزیر و بازاری و کارکنان اداری همواره بدهکار آنان بودند. بخش اعظمی از قراردادهای اقتصادی کشور از طریق صرافان تأمین اعتبار می‌شد. تمام امور بانکی اعتباری حکومت مرکزی در پایتخت و ایالات، و تمام وظایفی که بانک دولتی باید در قبال حکومت و دولت انجام دهد، صرافان و تجاری که به امور صرافی مشغول بودند سرو سامان می‌دادند. صرافان داخلی به ویژه در کاربرد برات و انواعی از بیجک، که در واقع پول اعتباری محسوب می‌شدند، تبحر فراوانی داشتند. آن‌ها خرید و فروش و تبدیل ارزهای خارجی را هم انجام می‌دادند. تعدادی از همین صرافان کشور خدمات‌رسانی بانکی - اعتباری خود را تا برخی کشورهای همجوار و نیز اروپا گسترانده بودند و در تسهیل روابط تجاری بازرگانان داخلی و شرکای خارجی آن‌ها ارتباط لازم را برقرار می‌ساختند. تقریباً تمامی مستشرقان خارجی در سفرنامه‌های خود از سازماندهی دقیق امور مالی و اقتصادی صرافان دوره قاجار یاد کرده و نوشته‌اند که در اقامت طولانی خود در ایران به راحتی پول‌شان را با دریافت برات و حواله از صرافان، از شهری به شهری دیگر نقل و انتقال می‌دادند. همانا ناطق پژوهشگر تاریخی می‌نویسد مهم‌ترین صرافی‌های ایران در شهرهای تهران، مشهد، اصفهان و بوشهر مستقر بوده‌اند، او اضافه می‌کند دولت مطلقاً دخالتی در امور صرافان نمی‌کرد، آن‌ها در صدور اسناد و مدارک مالی و قبول آن‌ها کاملاً آزاد بودند. فقط عرف و سنت صرافی که در طول زمان به وجود آمد بود، اعتبار عمومی و حدود کار را برای آن‌ها تعیین می‌کرد، ناطق دلیل این جایگاه اجتماعی را برای صرافان، در میزان نقش و اهمیت فعالیت‌های‌شان، در مسیر آبادانی و رونق اقتصاد کشور ذکر کرده، همچنین می‌نویسد نفوذ صنف صرافان تا حدی بود که زمانی در مجلس قانونگذاری کشور و نماینده منتخب داشتند.

امور مالی بانک‌ها در رقابت با رقبای سنتی خود در ایران تا سال‌ها به تعویق افتاد و نتوانستند اعتماد عمومی و ابتکار عمل را در ایران به دست بگیرند. سرانجام پس از مدتی با ابتکار انتشار پول کاغذی و تطمیع دربار قاجار با وام‌ها بلاعوض، موفق شدند موجب بی‌مهری حکومت وقت به صرافان شوند و پس از آن، این حرفه با سابقه و پرنفوذ، تنها محدود به فعالیت‌های مختصر مالی و تبدیل ارز شد.

آشنایی با اطلاعات محتوایی و آماری مجموعه اسناد

مهم‌ترین بخش مجموعه اسناد اهدایی معتمدی موسوی مربوط به اسناد مالی حاجی رجبعلی و فرزندش آقا میرزا عبدالحسین، صرافان مشهدی‌ست. که به واسطه حرفه و شغل خود به صورت مستمر با بزرگان و تاجران و صرافان این شهر در ارتباط بوده‌اند. میرزا عبدالحسین صراف که در دوره پهلوی نام فامیلی عرفانی را برای خود برمی‌گزیند، علاوه بر شغل صراف‌ی خادم کشیک چهارم در حرم امام رضا(ع) نیز بوده است. این مجموعه اسناد به همراه اشیاء نفیس و قدیمی، و مطبوعات صحافی شده، توسط سرکار خانم فاطمه وحدتی مرادزاده به سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی اهدا شده است. فاطمه وحدتی همسر جواد آقا معتمدی موسوی‌ست. همان کسی که به واسطه خدمات مخلصانه‌اش به پدر بزرگ خود میرزا عبدالحسین عرفانی در زمان بیماری و کهولت، میراث‌دار صندوقه اسناد و مدارک مالی نیاکان صراف خود شده، و البته این امانت را بدون هیچ آسیبی برای آیندگان حفظ و نگهداری کرده است. نتیجه این حس تعهد و امانت داری، افزودن مجموعه‌ای با ۸۰۰ صفحه سند، ۱۷ قطعه عکس و چندین نسخه روزنامه به مخزن مرکز اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی‌ست.

تاریخ این مجموعه از سال ۱۳۰۷ ق. تا سال ۱۳۵۸ ش. شامل فرمان، قبالة ازدواج، دفترهای محاسباتی، صورت حساب‌ها، حواله‌ها، قبض وصول‌ها، تمسک‌نامه‌ها و بسیاری از مدارک مالی‌ست که برخی از آن‌ها بنا بر اهمیت و موضوعات مرتبط درون جلد‌های چرمی قدیمی قرار گرفته است.

مطابق اطلاعات برخی اسناد میرزا عبدالحسین عرفانی خادم کشیک چهارم، به تنهایی یا با شراکت بزرگانی از شهر مشهد؛ املاکی از مزارع وقفی دستجرد و دوله در اطراف شهر مشهد که از موقوفات گنبد اللهوردی خان بوده را اجاره کرده و هر ساله علاوه بر پرداخت اجاره بها و مالیات، گزارش‌هایی از وضعیت محصول، تعمیر قنات‌ها و کانال‌های آب، و دستمزد کارگران و رعایا به آستان قدس تسلیم می‌کرده است.

آقا میرزا عبدالحسین عرفانی به واسطه تمول و شغل صراف‌ی همواره مبالغی را به تاجران، سایر صرافان شهر و نیز صاحب منصبان آستان قدس قرض می‌داده که در تعداد بی‌شماری از تمسک‌نامه‌ها و قبض وصول‌ها، اقرار به دریافت وجوه نقدی از وی، و تعهد به بازپرداخت آن در موعد مقرر کرده‌اند.

چند سند نفیس و ارزشمند با تزیینات هنری زیبا، و ممه‌ور به مهر مخصوص آستان قدس رضوی، در این مجموعه وجود دارد که دو فرمان از مظفرالدین شاه و احمد شاه قاجار برای صدور حکم خادمی میرزا عبدالحسین صراف در کشیک سوم و چهارم آستان قدس رضوی‌ست. و سه قبالة ازدواج مربوط به دوران قاجار برای ازدواج میرزا عبدالحسین صراف با دختر حاج حسین خباز، و همچنین عقدنامه دو خواهر ایشان به نام‌های بی بی شوکت خانم و ربابه خانم که با فرزند آقا شیخ محسن روضه‌خوان، حافظ پیش روی ضریح امام رضا، و آقا میرزا حسن علاف ازدواج کرده‌اند.

۱. هم اکنون آقای محمد رجیبیان که از نوادگان این خاندان است، خادم رسمی آستان قدس رضوی می‌باشد.

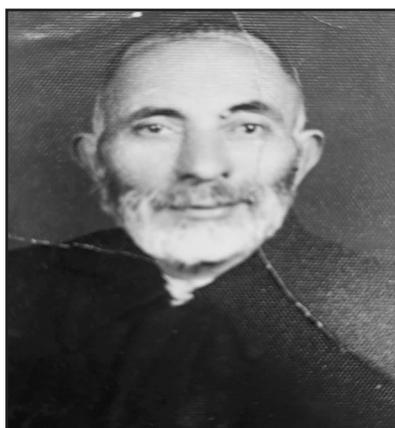
اهمیت پژوهشی اسناد:

- نظر به حجم بی شمار اسناد مالی در این مجموعه می توان به قوانین و شرایط حاکم بر معاملات و مبادلات اقتصادی در بازار، در دوره قاجاریه و پهلوی پی برد.
  - با این اسناد امکان شناسایی بسیاری از بزرگان شهر مشهد در دوره قاجار، و همکاران میرزا عبدالحسین خادم در آستان قدس رضوی که ارتباط مالی و اقتصادی با وی داشته و اسناد زیادی درباره آن ها در این مجموعه وجود دارد میسر می شود. شخصیت هایی مثل میرزا علی محمد موتمن التولیه حسینی مشرف باشی کل آستان قدس رضوی، حاجی میرزا ذبیح الله منتظم التولیه حسینی خادم کشیک پنجم، میرزا احمد عین الحکماء رضوی جراح باشی آستان قدس رضوی، صاحبان مناصبی چون کشیک نویس، مشیر و مشرف در آستان قدس رضوی و برخی از تاجران شهر.
  - در پژوهش های حوزه تاریخ خاندانی در شهر مشهد، نامه های شخصی و مدارک شناسایی خاندان معتمدی موسوی و خانواده میرزا عبدالحسین عرفانی صراف، اطلاعات زیادی به محققان ارائه می دهد. اسنادی چون شناسنامه، گواهینامه رانندگی، دفترچه های بانکی، دسته چک، جواز دفن، قرارداد خرید و فروش اتومبیل و احضاریه دادگستری.
  - فرمان های شاهان قاجار و قباله های ازدواج، موجود در این مجموعه از لحاظ تزیینات هنری و زیبایی شناسی کمک زیادی به هنرمندان و پژوهشگران آثار مکتوب هنری خواهد کرد.
  - از آنجا که این اسناد دو دوره قاجاریه و پهلوی را شامل می شود، مقایسه دقیقی را در طریقه تنظیم اسناد اداری و دولتی و همچنین مدارک مالی و حقوقی در میان این دو دوره را ممکن می سازد.
- انواع سند در این مجموعه بسیار متنوع و گسترده است که برخی از آن ها عبارتند از:
- فرمان، قباله ازدواج، صورت جهیزیه، مصالحه نامه، التزام نامه، اجاره نامه، احضاریه، شراکت نامه، اخطاریه، نامه اداری، باطل نامه، تعهدنامه، تمسک نامه، فسخ نامه، حواله، قبض رسید، صورت حساب، شناسنامه، قرارداد، جواز دفن، استخاره، آگهی، درخواست صدور گذرنامه، قبض فروش، گواهینامه رانندگی، گواهی عدم سوء پیشینه، شعر، طلسم، کوپن ارزاق، دست نوشته، نامه های شخصی.

نمونه تصاویر و اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی

تعدادی از تصاویر سندها و عکس های موجود در مجموعه اسناد اهدایی خاندان معتمدی موسوی به قرار ذیل است:

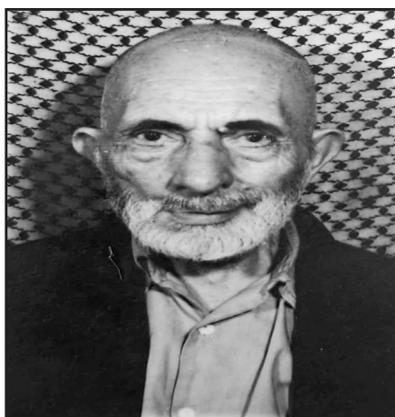

تصویر ۱. میرزا عبدالحسین صراف در لباس خادمی آستان قدس رضوی

تصویر ۲. بخشی از اسناد مالی صرافان خاندان معتمدی موسوی که به تفکیک، در حفاظ های چرمی نگهداری می شده است.

تصویر ۳. میرزا عبدالحسین عرفانی در سال های پایان زندگی

تصویر ۴. قبالة ازدواج آقا میرزا حسن علاف با ربابه خانم فرزند حاج رجعلی صراف.

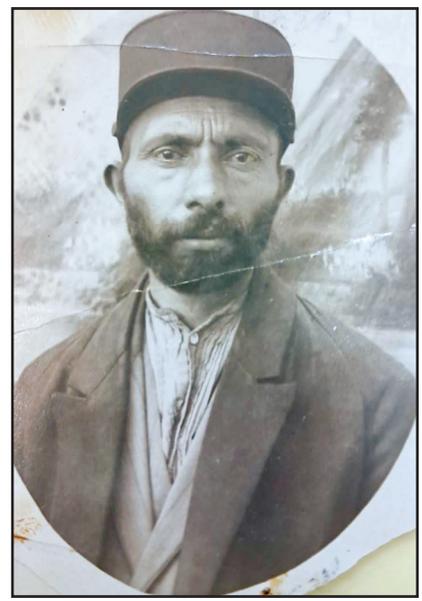
تصویر ۵. فرمان احمد شاه قاجار جهت انتصاب میرزا عبدالحسین صراف به خادمی کشیک چهارم

تصویر ۷. عقد نامه های موجود در مجموعه اسناد اهدایی خاندان معتمدی موسوی

تصویر ۸. میرزا عبدالحسین عرفانی صراف، در ایام جوانی.

تصویر ۹. میرزا عبدالحسین صراف در زمان خادمی حرم امام رضا (ع)

منابع:

۱. اتحادیه نظام مافی، منصوره. ۱۳۷۷. اینجا تهران است، تهران، نشر تاریخ ایران، صص ۹۶-۱۰۲.
۲. اتحادیه نظام مافی، منصوره. ۱۳۹۵. صرافی و صراف‌ها منتخبی از اسناد حاج رحیم اتحادیه، تهران: تاریخ ایران
۳. براون، ادوارد. ۱۴۰۱. یک سال در میان ایرانیان: مطالعاتی در خصوص وضع زندگی و اخلاق و روحیات ملت ایرانف ترجمه ذبیح‌الله منصوری، تهران: انتشارات نگاه. ص ۷۸.
۴. شاهدی، مظفر. «رقابت بانک شاهنشاهی ایران با صرافان و بازرگانان ایرانی در دوره قاجار»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال دوازدهم، شماره ۴۶.
۵. ناطق، هما. ۱۳۷۳، بازرگانان در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو (بر پایه آرشیو امین العرب)، تهران: توس.